Chikitsa sutra

For kayachikitsa

Notes for quick revision

Dr Ajeet Mishra
BHU

Scanned with CamScanner

I , AJEET MISHRA , A FIRM DESCIPLE & STUDENT OF AYURVEDA , FROM IMS BHU, AM HEREBY PRESENTING A SEQUEL OF NOTES FOR ALL THE PROFESSIONAL EXAMINATIONS OF BAMS ACCORDING TO THE SYLLABUS , AS A PREPARATORY MANUAL . ITS A SMALL EFFORT BY ME IN ORDER TO HELP MY JUNIORS ND ALSO THE FUTURE JUNIORS SO THAT THEY CAN COMBAT THEIR FEAR OF PERFORMANCES DURING THE PROFESSIONAL EXAMS.

Writing these notes would not be possible without the help of those incredible books of Ayurveda written by our teachers & also by other GREAT authors and professors . These notes might prove helpful to the students during the exams , but for detailed study and knowledge, I too would prefer to our classical texts and other famous books of ayurvedic subjects.

Dr Ajeet Mishra
IMS BHU
9455473362
akr7474gmail.com

Scanned with CamScanner

" चिकित्सा - सूत्र "

FEB '18

Wk	M	T	W	T	F	S	S
5				1	2	3	4
6	5	6	7	8	9	10	11
7	12	13	14	15	16	17	18
8	19	20	21	22	23	24	25
9	26	27	28				

Paper II

" कास " (च.चि. 18)

• **वातिक** – रुक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ॥ (32-34)

• **पैत्तिक** – पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घने कफे तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रुक्षशीतः कफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥ (83-86)

• **कफज** – बलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥" (108)

✓ (वाते) कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयो (र्वातकफयो) पित्तनाशिनीम् ॥ " (132)

✓ आर्द्रे विरुक्षणं शुष्के स्निग्धं वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥ (133)

• **क्षतज** – (आत्ययिक चि॰), मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ (134)
– पित्तज कास सम चिकित्सा
– रक्तस्राव होने पर ⟶ दूध से निकाले घृत प्रयोग
– रोगी श्रान्त, क्षीण, दुर्बलाग्नि ⟶ यवागू सेवन
(नस्यं पानं यवागूनां श्रान्ते क्षामे हतानले ॥)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

13

DAY 013-352

SATURDAY

Wk	M	T	W	T	F	S	S
1	1	2	3	4	5	6	7
2	8	9	10	11	12	13	14
3	15	16	17	18	19	20	21
4	22	23	24	25	26	27	28
5	29	30	31				

9 • <u>क्षयज</u> – ✓ संपूर्ण रूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ (149)

10 – नवीन क्षयज कास → सर्वप्रथम बृंहण, जठराग्नि प्रदीपक
– दोषाधिक्य → स्नेह युक्त मृदु विरेचन
11 – क्षीण शरीर वाला → मृदु विरेचन द्रव्यों से घृत से विरेचन.

यदि – PK↓ / V↑ → कर्कटशृंगी, दुग्ध, बला, महाबला सिद्ध घृतपान

12

✓ दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
1 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् ॥ (187)

2 – तस्मै बृंहणमेवादौ कुर्यादग्नेश्च दीपनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ (चाचि 18)

3

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

"श्वास" + "हिक्का" (च.चि.17)

* हिक्काश्वास विकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
वर्ज्य मारोग्य कामैस्तद्धिक्काश्वासविकारिभिः ॥ (138)

* हिक्काश्वासार्दितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवण तैलेन नाड़ी प्रस्तर संकरैः ॥ (71)
* तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्त्रोतः स्वाभि विलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥ (72)

* ततः श्लेष्माणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पली सैन्धव क्षौद्र युक्तं वाताविरोधि यत् ॥ (75)

* लीनश्चेद्दोषशेष : स्याद् धूमस्तं निर्हरेद् बुधः ।
हरिद्रां पत्रमेरण्ड मूलं लाक्षा मनः शिलाम् ॥ (77)

* कासिने च्छर्दनं दद्यात् स्वरभंङ्गे च बुद्धिमान् (तमक श्वास)
वातश्लेष्म हरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥ (121)

* हितकारी →
यत्किंचित् कफवातघ्नं मुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥ (147)

* दोषानुसार विशेष च्चि. →
(1) * वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वाऽनिलापहम् । (च.चि)
कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ॥ (148)
(2) * नारीपयः पिष्टमधुक्लचन्दनं, घृतं सुखोष्णं च ससैंधवं तथा।
चूर्णीकृतं सैन्धवमम्भसाऽथवा, निहन्ति हिक्कांच हितंच नस्यतः॥
(सु.उ.त. 50/17)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"राजयक्ष्मा" (च.चि. 8)

- * सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
  परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणः समुपाचरेत ॥ (63)

- * दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
  स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यत्र कर्शनम् ॥
  शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादपि । (87-88)

- तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मिणः ।
  सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ॥ (42)

- शिरः पार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वास निबर्हणम् । (घृतपान after food)
  प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चौत्तरभाक्तिकम् ॥ (92)

- अजाशकृन्मूत्र पयो घृतासृङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः ।
  स्नानादिना वा विधिना जहाति मांसादशेषं नियमेन शोषम् ॥ (सु.उ. 41)

उरःक्षत (क्षतक्षीण) (च.चि. 11)

(उरःक्षत) • उरो रुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ॥ (13)
(क्षतक्षीण) • क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठ कटि ग्रहः ॥ (13)

- * यद्यत् संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
  अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥ (93)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"शोथ" (च. चि. 12)

- निदान दोषर्तुविपर्यय क्रमैरुपाचरेत् बल दोष काल वित् ।(16)

- अथामजं लङ्घन पाचन क्रमैर्विशोधनै रुल्बण दोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्ष विरेचनैरधो विरेचनैरुर्ध्व हरैस्तथो र्ध्वजम् ॥
उपाचरेत स्नेहभवं विरुक्षणैः प्रकल्पयेत स्नेहविधी च रुक्षजे ।
विबद्ध विट्केऽनिलजे निरुहणं धृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ॥
पयश्च मूर्च्छारति दाहतर्षिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्र तक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥(19)

"जलोदर" (च. चि. 13)

- सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनी क्रिया सर्वत्र कारयेत् ॥(95)

- दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति ।
तस्माद्दोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥(96)

- *अपां दोष हराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे ।
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविध क्षारवन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनु पूर्वशः ॥(93)

- दोषातिमात्रोपचयात स्त्रोमार्ग निरोधनात ।
संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत ॥ (61)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"तृष्णा"

(च.चि.22)

• शोधनं शमनं निद्रां स्नानं कवलधारणम् ।
जिह्वाऽधः शिरयोदाहो दीपदग्ध हरिद्रया ॥ (भै.र. 20/31)

• अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तद्गुणं वाऽन्यत् ॥(25) - ऐन्द्र जल

"अग्निमांद्य"

(च.चि.15)

• रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ।
अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः । (205)

घृत श्रेष्ठ अग्निदीपक • स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।
नालं स्नेह समिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ (201)

• उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरुहाः स्नेह वस्तयः ।
दोष वृद्धया तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधि चरेत् ॥
व्याधि युक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्नि दीपनम् ।
उपवासाश्च मन्देऽग्नौ यवागूभिः पिबेद् घृतम् ॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ (208)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"अरुचि" (च.चि.26)

• अरुचौ कवलग्राहा धूमा: समुखधावना:।
मनोज्ञमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च॥ (215)

• बस्ति समीरणे, पित्ते विरेकं, वमनं कफे।
कुर्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणं च मनोघ्नजे॥ (220)

"अजीर्ण" (च.चि.15)

• लङ्घनं कार्यमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं भृशम्।
विदग्धे वमनं, यद्वा यथास्वस्थं हितं भवेत्॥ (A.H.8/48)

• रसशेषे शयीत च॥ (शयन कराना) - भा.पृ.
• रसशेषे दिवास्वापं लङ्घनं वातवर्जनम्। यो.र.

"आनाह" (च.चि.26)

• हृत्स्तम्भ मूर्धामय गौरवाभ्यामुद्गारसंङ्गेन सपीनसेन।
आनाहमामप्रभवं जयेत्तु प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च॥ (26)

• आमोद्भवे वान्तमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रम दीपनीयै:।
अथेतरं यो न शकृद्धमेत्तमामं जयेत स्वेदन पाचनैश्च॥
(सु.उ.56/23)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"आमान"

- आमाने लेपनं पाचितापश्च फलवर्तयः। (च.क.)
- आमाने त्वपतर्पण पाचि ताप दीपन चूर्ण फल वर्ति क्रिया पाचनीय दीपनीय बस्ति भी रूपाचरेत। (सु.चि. 5/26)

- लंघनान्तरं चालकाले धान्यकजीरकादि दीपन सिद्धान्यन्नानि ॥"
- प्रत्याध्माने इदेना पतर्पण दीपनानि कुर्यात् ॥ (सु.चि 5/26)

आटोप -

- वातानुलोमक चि॰
- स्नेहन - स्वेदन, दीपन, पाचन, मद्य, आसव - अरिष्ट
- अजीर्ण समान चि॰ - श्रेष्ठ

"अलसक - विलम्बिका"

- पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि, ततः स्वेदन वर्ति प्राणिधाना श्यामु पाचरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ (च.वि. 3/13)

- विलम्बिकालसकयो रुद्धवाद्यः शोधनं हितम्। नालेन फल वर्त्या च तथा शोधन भेषजैः। (यो.र.)

"विसूचिका"

- विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्त वच्चानुपूर्वी। (च.वि 2/13)

- साध्यासु पाण्योर्दहनं प्रशस्तमग्नि प्रतापो वमनञ्च तीक्ष्णम्। पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात् संपाचनं चापि विरेचनं च ॥ (सु.उ. 56/12)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"छर्दि" (च.चि.20)

• आमाशयोत्क्लेश भवा हि सर्वाश्छर्द्यो मता लंघनमेव तस्मात् ।
प्राक्कारयेन्मारुतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥(२०)

(C/I in वातज - लंघन- वमन विरेचन)

• P छर्दि - वमन द्वारा दोषानुलोमन then पेया, यूष, मांसरस

• K- छर्दि - वमन श्रेष्ठ

"ग्रहणी" (च.चि.15)

• लीनं पक्वाशयस्थं वाऽऽमं स्राव्यं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लंघनपाचनम् ॥ (75)

• आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।
फलानां वा कषायेण पिप्पली सर्षपैस्तथा ॥ (74)

✓ ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लंघनैर्दीपनीयैश्च सदाऽतीसार भेषजैः ॥ (भा.प्र.)

• तक्रं तु ग्रहणी दोषे दीपन ग्राहि लाघवात् ।
विहिता ग्रहणी दोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥ (119)

✓ सर्वथा दीपनं सर्व ग्रहणी रोगिणां हितम् । (सु.उ. 40/181)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"अम्लपित्त"

• संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ।
एतावद् भिषजा कार्यं रोगे - रोगे यथाविधि ॥ (च॰वि॰7/30)

• ऊर्ध्वगं वमनैः धीमानाधोगं रेचनैर्हरेत ।
अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्ट पत्रकैः ॥ (भै॰र॰ चि॰3)

• पूर्वं तु वमनं कार्यं पश्चान्मृदु विरेचनम् ।
कृतवान्ते विरेकस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥ (यो॰र॰)

"गुल्म" (च॰चि॰5)

• सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेह स्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धि सा याति न विरुक्षिते ॥ (5/13)

• बस्तिकर्म परं विद्याद् गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ (100)

• तस्माद् भीक्ष्णशो गुल्म निरुहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्य मानैः शाम्यन्ति वातपित्त कफात्मका ॥ (101)

शूल

लंघनं प्रथमं कुर्याद् वमनं च विरेचनम् । बस्तिकर्म परश्चात पक्तिशूलोपशान्तये ॥ (यो॰र॰)

• वातजं स्नेह योगेन पित्तजं रेचनादिना । कफजं वमनाद्यैश्च
पक्तिशूलमुपाचरेत ॥ (यो॰र॰)

• पितान्तं वमनं कृत्वा, कफांतं च विरेचनम् । अन्नद्रवे च तत्कार्यं
जरत्पित्तं (अम्लपित्त समान चि॰) यदीरितताम् ॥ आमपक्वाशये शुद्धे
गच्छेदन्नद्रव शमम् ॥ (भै॰र॰)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"भस्मक" (च.चि 15)

• तमत्यग्निं गुरुस्निग्ध शीतैर्मधुर विज्जलैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्नि मि वाम्बुभिः ॥
मुहुर्मुहुर् रजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत ॥ (222)

वातव्याधि (चचि 28) सा. चिकित्सा सिद्धांत -

" केवलं निरुपस्तम्भ मादौ स्नेहैरुपाचरेत ।
वायुं सर्पिर्वसा तैल मज्ज पानैर्नरं ततः ॥ (75)
स्नेह क्लातं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत पुनः ।
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ।
पायसैः कृशरैः साम्ल लवणैरनुवासनैः ।
नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः ।

" मृदुभिः स्नेह संयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत । (83)

" स्त्रोतो बद्ध्वाऽनिलं रून्ध्या तस्मात्तमनुलोमयेत ॥ (85)

" दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत ॥
पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोज्यैस्तद्युतैर्नरम् । (86)

सर्वांगवात - सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो बस्तयः सानुवासनाः ॥ (91)

अर्दित - अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ।
नाडी स्वेदोपनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः ॥
(च.चि. 28 (99)

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

अर्दिते नावन मूर्ध्नि तैलं श्रोताक्षी तर्पणम् ।
सशोफे वमनं दाहराग युक्ते शिरा व्यधः ॥ (A.H.Ni 21)

अवबाहुक -
अवबाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तर भाक्तिकः । (A.H.Chi 21)

मन्यास्तम्भ - वातश्लेष्म हरैर्नस्यै रूक्ष स्वेदैश्चोपचरेत । (Su.Chi 5)

गृध्रसी - अन्तरा कण्डरा गुल्फं सिरा बस्त्याग्नि कर्म च ।(चा.ची.28)

" गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यग्रेकेण वमनेन वा ।
स्नात्वा निरामं दीप्ताग्निं बास्तिभिः समुपाचरेत ॥
नादौ बास्तिविधी कुर्याद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति ॥
(भा.प्र.म.ख 24)

विश्वाची - सिरावेध + वात व्याधि चिकित्सा

खल्ली - खल्लयां तूष्णोपनाहनम् ।
पायसैः कृशरैर्मांसैः शस्तं तैल घृतान्वितैः ॥(चा.ची)

" खल्ल्यां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेद मर्दोपनाहनम् ॥ (चा.द)

खञ्ज → विरेकास्थापन स्वेद गुग्गुलु स्नेह बास्तिभिः ॥(भा.प्र.म.ख 24)
पङ्गु ↗

पादहर्ष - पादहर्षे तु कर्तव्यः कफवातहरो विधिः ॥ (")

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

पाददाह - वातरक्तक्रमं कुर्यात्पाद दाहे विशेषत: ।
मसूर विदलै: पिष्टै: शृतशीतेन वारिणा ॥
चरणौ लेपयेत्सम्यग्पाददाह प्रशान्तये ॥ (भा.प्र.म.ख 24)

वातकण्टक - रक्तावसेचनं कुर्याद भीक्ष्णं वातकण्टके ।
पिबेदेरण्ड तैलं वा दहेत्सूचीभिरेव च ॥ (भा.प्र.म. 24)

क्रोष्टुकशीर्ष - वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जम्बूक मस्तकम् ॥
(भा.प्र.म.ख 24)

उदावर्त - तं तैल शीत ज्वरनाशनाक्तं स्वेदैर्यथोक्तै:
प्रविलीन दोषम् ।
उपाचरेद्वर्ति निरुह बस्ति स्नेह विरेकैरनुलोमनान्नै: ॥
(च.चि. 26/11)

• **सर्वांगगत या एकांगगत वात** -
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ।
तैल संकुचिते ऽभ्यङ्गो माष सैंधव साधितम् ॥ (च.चि. 28/97)

धातुगत वात - (च.चि 28/92-93)
• **रक्तगत** - शीत प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ।
• **मांस मेदगत** - विरेको मांस मेद:स्थे निरुहा: शमनानि च ।
• **अस्थि-मज्जागत** - बाह्याभ्यान्तरत: स्नेहैरस्थि मज्जगत जयेत ।
• **शुक्रगत** - हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

आशयगत वात - (चाचि 28/89-90)

१. कोष्ठगत - विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ।
पाचन दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ॥

• गुद, पक्वाशय, आमाशय -
गुद पक्वाशयस्थे तु कर्मोदावर्तनुद्धितम् ।
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरीः क्रिया: ॥
↳ विरेचन

ऊरुस्तम्भ - "तस्य न स्नेहनं कार्यं न बास्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ (च.चि.27)

"तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादाधिक्यात्कफामयो ॥ (चाची 27)

"क्षारारिष्ट प्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिपल्या ऊरुस्तम्भ विनाशना: ॥ (चाचि 27)

गलगण्ड - गण्डमाला - (चाचि 12/80)
तेषां सिराकाय शीरो विरेका धूम: पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लंघनं वक्त्रभवेषु चापि प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥

प्रमेह - स्थूल:प्रमेही बलवानिहैक: कृशस्तथैक: परिदुर्बलश्च ।
सबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥
(च.चि.6)

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

स्थौल्य - सततं व्याधितावेतावति स्थूल कृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि ॥ (च.सू.21)

" गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति । (च.सू.21)

"वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्म मेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्तनानि च ॥ (च.सू.21)

कार्श्य -
" कृशानां बृंहणार्थं च लघु संतर्पणं च यत् ।(20)

"स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ता व्यवाय व्यायाम विरामः प्रियदर्शनम् ॥

"नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥(30)

सन्धिगत - कुर्यात्सन्धिगते वाते दाह स्नेहोपनाहनम् ॥
(भा.प्र.म.ख. 24)

क्लैव्य - क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः ।
मुख्य चिकित्सितं यस्मान्निदान परिवर्जनम् ॥(भा.प्र.3)

" शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयाऽनघ ।
क्लैव्योपशान्तये कुर्यात् क्षीण क्षतहितं च यत् ॥
(च.चि.30)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

संशोधन-
" सुस्विन्नस्निग्ध गात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् । (196)
अन्नाशनं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ॥ (197).
पलाशैरण्ड मुस्ताद्यैः पश्चादास्थापयेत्ततः ।

मूत्रकृच्छ्र - (च.चि 26/45-...)

(V) अभ्यञ्जनस्नेह निरुह बस्ति स्नेहोपनाहोत्तर बस्ति सेकान् ।

(P) सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्बस्ति पयोविरेकाः ।

(K) क्षारोष्णतीक्ष्णौषध मन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।
तक्रं सतिक्तौषध सिद्ध तैलमभ्यङ्गपानं कफ मूत्र कृच्छ्रे ॥

(त्रिदोषज) - सर्वत्रिदोष प्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्यो ऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात् पित्ते विरेकः पवने तु बस्ति ॥

अश्मरीजन्य - भेदन-पातन चि + K एवं V मूत्रकृच्छ्र चि.
शुक्रजन्य - दोष प्रतिकर्म कुर्यात् ॥ (दोषानुसार)

अभिघातज / क्षतज - मधुर वर्ग द्रव्य सिद्ध क्वाथ + मधु + मिश्री → पान
इक्षु रस सेवन

मूत्राघात - • मूत्रौकसादं तं विद्यात पित्तश्लेष्म हरैर्जयेत् । (च.सि. 9)
• मूत्र जठर - मूत्र विरेचनीय औषध
• मूत्राघात - मूत्रकृच्छ्र नाशक, उत्तर बस्ति,
- स्निग्ध - स्विन्न → विरेचन (स्निग्ध)
- वातानुलोमक , उदावर्तहर चि.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

अश्मरी - क्रियाहिता साऽश्मरी शर्कराभ्यां कृच्छ्रे यथैवह
कफानिलाभ्याम् ।
कार्योऽश्मरी भेदन पातनाय विशेषयुक्तं भृगुकर्म सिद्धम् ॥
(च.चि 26)

- नूतन अश्मरी - औषध साध्य = स्नेहपान, क्षार प्रयोग, कषाय, क्षीर प्रयोग, उत्तर बस्ति
लाभ न होने पर - शल्य कर्म
- पूर्वरूप मे ही → स्नेह - स्वेदादि प्रयोग से समूल नाश

घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तर बस्तिभिः ।
पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्र जवेन यायात् ।
(च.चि. 26)

अतिसार -
- दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहार मूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ (च.चि.19)

- प्रमथ्यां मध्य दोषाणां दद्यादीपन पाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमति सारिणाम् ॥ (च.चि 19/19)

- मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥ (च.चि.19/...)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

प्रवाहिका - तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्वतां च।
न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्या, योगेरुदीर्णा यदि पाचनैर्वा।
तां क्षीरमेवाशु श्रृतं निहन्ति तैलं तिलाः पिच्छिल बस्तयश्च "॥(S.U40)

* आमावस्था → लंघन - पाचन
यदि आमदोष अधिक - स्तम्भक प्रयोग <u>नही</u>, मृदु विरेचक ✓

अर्श - • तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः।
तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम्॥ (च.चि.14)

• अग्निमांद्य → भोजन पूर्व हरड़ + गुड
• वातश्लेष्मार्शसां तक्रात परं नास्तीह भेषजम्।

(रक्तार्श) - वात अनुबंध → स्निग्ध - शीत आहार विहार औषध
K " → रुक्ष - शीत " " "
- PK अधिकता → शोधन

चतुर्विध साधन - भेषज क्षार शस्त्राग्नि

पूयमेह - प्रथमं मैथुनं त्याज्यमौपसर्गिक मेहिभिः।
यतस्तत्तु प्रधानं हि निमित्तं रोगसम्भवे॥
अतः सुखार्थिभिर्जन्तु न कार्या पांशुला रतिः।
स्वयथुघ्नं व्रणघ्नं वा तथा वातानुलोमनम्।
मूत्रलं चान्नपानं यद् भेषजं सेव्यमेव तत्।
न कदाचित् क्रियायुग्मां विदहयादत कांचन॥ (भै.र.89/11)

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

उपदंश - उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ।
सिरां विध्येन्मेढ्र मध्ये पातयेद्वा जलौकसः ॥

• हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ।
सद्योऽपहृत दोषस्य रुक्शोफावुपशाम्यतः (S.U.19)

• यदि रोगी दुर्बल (विरेचन अयोग्य) → निरूह बस्ति.

उन्माद -

• उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृत मार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ (च.चि.9)

• कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥

• निरूहं स्नेहबस्तिं च शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत ॥ (च.चि 9/27)

अपस्मार - तैरावृत्तानां हृत्स्रोतो मनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्वमनादिभीः ॥
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ (च.चि 10/14)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

अतत्वाभिनिवेश -

• स्नेह स्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः।
कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत ॥

• सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः।
संयोजयेयुर्विज्ञान धैर्य स्मृति समाधिभिः॥ (च.चि 10/63)

• ब्राम्हीस्वरससंयुक्तं यत पञ्चगव्यमुदाहृतम्।
तत सेव्यं शंखपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम॥
(च.चि 10/62)

Dr Ajeet Kr. Mishra.
FOA, IMS-BHU

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner